doi: 10.15678/ZP.2017.39.1.06

Zarządzanie Publiczne
Nr 1(39)/2017
ISSN 1898-3529

Andrzej Słaboń

Przewartościowania społeczne – u podstaw kulturowej teorii zmian

W artykule przedstawiono rozważania zmierzające do wypracowania kulturowej teorii zmian społecznych. Analizie poddano procesy zmian w sferze wartości, które stanowią zasadniczy element kultury. Wartość rozumiana jest tu jako ważność. Zmiany w sferze wartości zachodzą w wymiarze nie tylko wertykalnym, lecz także horyzontalnym (przesunięcia między centrum i peryferiami). Wyodrębniono kilka typów systemów wartości charakterystycznych dla społeczeństwa polskiego: kultury tradycyjnej i posttradycyjnej, uniwersalistyczny, sukcesu, konsumpcji i buntu. Zmiany w sferze wartości dokonują się poprzez zwiększenie stopnia koherencji każdego z tych systemów, a także przez wzajemne oddziaływanie między nimi, przybierające niekiedy formę wojen kulturowych. Przewartościowania społeczne dokonują się także w następstwie procesów kompensacyjnych, będących reakcją na dominujące cechy świata społecznego.

Słowa kluczowe: wartości, teoria kultury, zmiana społeczna, procesy kompensacyjne.

Wprowadzenie

Cechą charakterystyczną zwrotu kulturowego, który dokonał się w naukach społecznych, jest wyraźne przesunięcie zainteresowań poznawczych z obszaru struktur społecznych w sferę zróżnicowania aksjonormatywnego. Klasyczne teorie zmian, zwracające uwagę głównie na napięcia powstające w obrębie struktur społecznych, zostają obecnie uzupełniane (lub zastępowane) przez teorie zorientowane kulturowo. W koncepcjach tych zmiana społeczna jest postrzegana głównie jako następstwo przeobrażeń, do których dochodzi w sferze norm i wartości. Perspektywa ta umożliwia wypracowanie kulturowej teorii zmian społecznych.

Na wskazany zwrot przedmiotowych zainteresowań nakładają się kwestie związane z wyjaśnianiem w naukach społecznych – przełom antypozytywistyczny zapoczątkował inny model wyjaśniania, odwołujący się do rozumienia (w sensie Weberowskiego *verstehen*) zjawisk społecznych, uwzględniający sensy i znaczenia wiążące się z działaniami społecznymi. Perspektywa nomotetyczna przestała być jedynym celem wysiłków poznawczych, obecnie podejście idiograficzne zyskuje coraz szersze zastosowanie, m.in. w formie „gęstego opisu" Clifforda Geertza (2005). Dąży się do innego typu wiedzy niż w przyrodoznawstwie, a jednocześnie rozwijane są klasyczne ujęcia socjologii humanistycznej zaproponowane w pracach Maxa Webera i przedstawicieli szkoły chicagowskiej.

U podstaw wskazanych tendencji zawarta jest pewna koncepcja kultury. Zakłada się, że wartości stanowią jej główny element. Zmiany w sferze wartości prowadzą do zmian działań społecznych, a w konsekwencji do społecznych przekształceń. Ten ogólny schemat powiązań między kulturą, wartościami i działaniami wymaga jednak uszczegółowienia, gdyż istotne jest rozpoznanie, w jaki sposób dokonują się owe procesy.

1. Problem wartości

Przekształcenia w obrębie systemów wartości stanowią podstawowy element zmian społecznych. Założenie to tkwi u podstaw koncepcji, którą można nazwać kulturową teorią zmiany.

Andrzej Słaboń
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Socjologii
ul. Rakowicka 27, 31-510 Kraków
andrzej.slabon@uek.krakow.pl

Przemiany w sferze wartości mogą polegać na zmianie samego sposobu rozumienia danych wartości, jak również na zmianie relacji i powiązań występujących między różnymi ich typami. Inny wymiar tego obszaru problemowego stanowi charakter relacji między sferą wartości i działaniami społecznymi – w jaki sposób wartości kształtują działania aktorów społecznych, a jednocześnie jak te działania zwrotnie wpływają na przyjęte systemy i sposoby wartościowania.

Na początek warto przyjrzeć się pojęciu „wartość", gdyż odgrywa ono kluczową rolę nie tylko w ujmowaniu kultury, ale także w obrębie różnych dyscyplin nauk społecznych i humanistycznych. Wartości definiowane są na wiele różnych sposobów (Jary, Jary 1995, s. 717; Mariański 2006, s. 333–356; Słaboń 2010, s. 243–246; Stones 2006, s. 649). Z uwagi na wieloznaczność tego terminu zwolennicy ujęć scjentystycznych sugerują niekiedy jego wyeliminowanie z obszaru nauk społecznych. Wieloznaczność ta nie wydaje się czymś przypadkowym, może bowiem ukazywać wewnętrzną złożoność określanego tą nazwą zjawiska. Z tego względu arbitralne narzucanie jednej definicji zapewne nie jest w tym przypadku dobrym rozwiązaniem. Z drugiej strony niekończące się spory pojęciowe mogą prowadzić do zgubienia istoty rzeczy i popadnięcia w całkowicie jałowy dyskurs.

Zasadność odwoływania się do kategorii wartości w wyjaśnieniach socjologicznych jest kwestionowana także w obrębie paradygmatu interpretatywnego. Ukształtował się on w opozycji do paradygmatu normatywistycznego, w którym działania społeczne wyjaśnia się przez odniesienie do zinternalizowanych w procesie socjalizacji norm i wartości. Nurt interpretatywny zrywając z tym sposobem wyjaśniania, akcentuje proces nieustannego definiowania sytuacji i nadawania znaczeń przez partnerów interakcji. Proponowane w niniejszym artykule ujęcie stara się przezwyciężyć tego rodzaju opozycje – wykroczyć poza perspektywę mikrospołeczną, charakterystyczną dla ujęć interpretatywnych, a także uniknąć pułapki reifikacji.

Kierując się regułą pragmatycznej użyteczności, można przyjąć rozumienie pojęcia „wartość" na tyle szerokie, że nie wyklucza się *a priori* jakichś jego istotnych znaczeń, a jednocześnie wiąże się je ze sferą ludzkiej aktywności. Wartość ujmowana tu będzie jako ważność, a więc to wszystko, czemu ludzie przypisują jakieś znaczenie i co sami uważają za ważne. Takie rozumienie daje pierwszeństwo społecznemu ujmowaniu wartości bez przesądzania jego przedmiotowej treści. Socjologię jako naukę interesuje nie tyle to, czym jest wartość sama w sobie, a więc jaka jest jej istota (jest to raczej domena filozofii), lecz jak członkowie społeczeństwa w swoich praktykach rozumieją i realizują sens tego, co się za tym pojęciem kryje. Perspektywa ta zakłada, że wartości mogą być różnie rozumiane, że precyzyjne zdefiniowanie ich pojęcia jest kwestią wtórną, a także wskazuje, iż różne grupy i środowiska mogą kierować się odmiennymi wartościami. W tym ujęciu istotne wydaje się badanie procesu ustanawiania tego, co później zostaje uznane za wartość. Zasadna jest zatem analiza przyjmowanych zasad wartościowania – dlaczego coś jest lub nie jest uznawane za wartość i na podstawie jakich kryteriów to się dokonuje. Inna kwestia dotyczy tego, skąd biorą się przyjmowane kryteria i zasady wartościowania, dlaczego jedne przyjmuje się jako istotne, a inne odrzuca jako zbyt mało ważne[1].

Ujmowanie wartości przez pryzmat społecznego sposobu ich definiowania prowadzi do problemu zróżnicowania kulturowego. Wartości mogą być (i są) różnie rozumiane, poszczególne grupy i jednostki dążą zazwyczaj do realizacji odmiennych wartości bądź też kierują się odmiennymi zasadami postępowania[2]. Stopień tej rozbieżności może być bardzo wyrazisty, co prowadzi zwykle do podziałów i konfliktów społecznych, lub znikomy. Unifikacja w sferze wartości jest następstwem procesów konformizacji oraz różnych społecznych interakcji zmierzających do ustanowienia jednolitego porządku w tej dziedzinie. Społeczne zróżnicowanie w sferze wartości może być także rezultatem *sui generis* podziału

[1] Stanowisko takie pozwala uniknąć przesądzania z góry o tym, co jest, a co nie jest wartością. Ten typ agnostycyzmu umożliwia w większym stopniu zachowanie aksjologicznej neutralności.

[2] W tym kontekście wyłania się pytanie o podstawy spójności aksjologicznej współczesnych społeczeństw. Główny podejmowany tutaj problem odnosi się do kwestii odwrotnej – jak dochodzi do zmian w obrębie systemów wartości.

pracy – różne jednostki stawiają sobie odmienne wartości-cele i na tej podstawie zawiązują się środowiska podzielające te same ideały, by dążyć do ich realizacji. Jednocześnie ustanawiane są własne reguły działania i warunki określające właściwe im sposoby postępowania. Stopniowo kształtuje się system normatywny wskazujący, jak należy ogólne cele i wartości przekładać na codzienne praktyki. Poszczególne grupy koncentrują swoje wysiłki na realizacji nieco odmiennych wartości i norm. W ten sposób w mechanizm społecznego podziału pracy wkomponowany jest także mechanizm dyferencjacji w sferze wartości. Pewne ideały i zasady są wspólne w obrębie całego społeczeństwa, natomiast niektóre z nich, zwłaszcza wartości-cele (określające orientacje życiowe), są zróżnicowane i realizowane przez część społeczeństwa na rzecz wszystkich. Zróżnicowanie w sferze wartości rzadko kiedy jest totalne, zwykle istnieje spory zasób tych podzielanych przez społeczeństwo i szersze wspólnoty. Praktyka jednak pokazuje, że niekiedy nawet małe różnice dotyczące wartości (sposobu ich rozumienia, dróg urzeczywistnienia, postrzeganych naruszeń) prowadzą do głębokich konfliktów społecznych.

W proponowanym tu ujęciu – utożsamiającym wartość z ważnością – zawarty jest wyraźny aspekt procesualny. To, co nazywamy jakąś wartością, jest rezultatem procesu społecznej konstrukcji. W końcowym efekcie tego procesu powstają zreifikowane byty, którym przypisywane są nazwy odnoszące się do głównych wartości, takich jak prawda, dobro, piękno, sprawiedliwość itd. Nazwy te stanowią ogólne kategorie pojęciowe, na które zorientowane są różnorodne czynności zmierzające do urzeczywistnienia pewnego wyrażanego przez nie ideału. Działający podmiot nie musi nawet stawiać sobie jako celu działania realizacji którejś z tych najwyższych wartości, gdyż dzieje się to na poziomie oceny danego czynu.

W jaki sposób wartości istnieją? Najkrócej można odpowiedzieć, że istnieją one wówczas, gdy stają się elementem systemu działań społecznych, a więc gdy znajdują odzwierciedlenie w zachowaniach. Zmiany w sferze społecznych zachowań powiązane są zazwyczaj ze zmianami wartości. Trwała orientacja działań na pewne wartości w codziennej ludzkiej aktywności jest niewątpliwie przejawem ich żywotności. Aby istnieć, wartości muszą być nieustannie replikowane. Te uznawane za najwyższe to ogólnoludzkie ideały, które znajdują się na tak wysokim poziomie ogólności, że wymagają konkretyzacji i odniesienia do szczególnej sytuacji, w jakiej znajduje się dana zbiorowość. Translacja ogólnych ideałów na konkretne rozwiązania instytucjonalne zawsze może budzić sprzeciw i niezgodę. Wartości najwyższe stają się czasem elementem retoryki politycznej – zmierzającej do mobilizacji społecznej lub legitymizującej istniejący typ ładu społecznego. Niezależnie od tego cele życiowe stawiane sobie przez poszczególne jednostki są sposobem ich realizacji. Niektóre z tych ideałów udaje się zrealizować w konkretnej sytuacji przez osiągnięcie założonych celów, inne natomiast są realizowane nieustannie, przez całe życie.

2. Systemy wartości i przewartościowania

Istotnym elementem badań dotyczących sfery wartości jest określenie wzajemnych relacji między różnymi typami wartości. Przybiera to niekiedy formę budowania ich hierarchii. Najbardziej znane propozycje w tym zakresie przedstawione zostały przez Maxa Schelera i Nicolaia Hartmanna (zob. Schnädelbach 1992, s. 286–291). Zbliżony typ ujęcia, ale w odniesieniu do potrzeb, prezentował Abraham Maslow w swej słynnej piramidzie[3]. Hierarchizacja zakłada możliwość rzetelnego wertykalnego uporządkowania poszczególnych wartości. Zasadność tego typu ujęcia budzi jednak istotne wątpliwości. Patrząc z perspektywy działającego podmiotu, relacje między różnymi wartościami mają charakter tylko częściowo uporządkowany. Z tego względu bardziej adekwatne wydaje się mówienie o systemie wartości niż o ich hierarchii. Pojęcie systemu, a nawet systemu rozmytego, zakłada słabszy sposób organizacji. Ścisłe uporządkowanie relacji między wartościami prowadziłoby do wyeliminowania dylematów decyzyjnych, co jest, jak wiadomo, trudne do osiągnięcia bez redukowania kompleksowości zjawisk. Różne typy wartości są bowiem

[3] Zakłada się tu występowanie związku między różnymi rodzajami potrzeb a wartościami.

zazwyczaj trudno porównywalne, nie tworzą szeregów rozłącznych, zwrotnych i przechodnich, jak w zbiorach matematycznych. Rozpoznanie miejsca jednych wartości w relacji do pozostałych jest specyficznym procesem poznawczym, który wiąże się z przekształceniami samego sposobu ich pojmowania. Na rezultaty tego procesu istotny wpływ wywierają dotychczasowe doświadczenia życiowe jednostki i konkretna sytuacja problemowa, w jakiej się pojawiają. Z tego względu wynik końcowy nie jest z góry zdeterminowany.

Hierarchizacje wartości to nie ciąg linearny, ale raczej system wzajemnie się podtrzymujących i uzasadniających elementów, tworzących swoisty „świat" (Kacperczyk 2005) lub „pole" w rozumieniu Pierre'a Bourdieu (2001). Poszczególne wartości nie mogą być ujmowane w izolacji, gdyż wzięte razem tworzą w miarę spójną całość i wzajemnie się kształtują. W przypadku różnych jednostek, grup, środowisk społecznych systemy te mogą przyjmować zindywidualizowany kształt, w odmienny sposób konkretyzując ujmowanie poszczególnych wartości i tworząc zróżnicowane systemy powiązań między nimi. Wartości ujmowane w izolacji nie pozwalają na zbudowanie modelu odzwierciedlającego ich wzajemne relacje, czy to w wymiarze uniwersalistycznym, czy w odniesieniu do konkretnego społeczeństwa i czasu historycznego. Przy takim rozumieniu okazuje się, że wartości zaliczane do niższej kategorii są równie konieczne i istotne jak te uznawane za najwyższe, chociaż to tym ostatnim przypisywane jest największe znaczenie.

Hierarchizowanie wartości dokonuje się *ex definitione* w wymiarze wertykalnym. Można je jednak porządkować także w wymiarze horyzontalnym. Wówczas daje się wyodrębnić wartości centralne i peryferyjne. Centralne to te, które są najczęściej angażowane w podmiotowe działania. Wyrażać się to może zarówno w wyborze określonych celów, a więc tego, na jakie efekty najczęściej zorientowane są działania jednostek lub grup, jak też przyjętych sposobów postępowania, tj. realizowanych norm i zasad działania. Wartości peryferyjne to te, które w realizowanych działaniach pojawiają się sporadycznie, czy to dlatego że są świadomie odrzucane, czy dlatego że są pomijane z uwagi na zaabsorbowanie innymi celami. Syntetyzując oba typy ujęć, tzn. wymiary wertykalny i horyzontalny, można dostrzec, że wartości zajmujące najwyższe miejsce w hierarchii wcale nie muszą zajmować pozycji centralnej w systemie działań jednostki lub grupy; podobnie jak wartości najniższe w hierarchii nie muszą sytuować się na peryferiach. Niejednokrotnie te drugie zajmują miejsce centralne w systemie działań, a pierwsze spychane są na pozycje marginalne. Te przesunięcia ukazują zmiany sposobów działania, a jednocześnie uwidaczniają przemiany zachodzące w sferze kulturowej.

Przewartościowania to zmiany relacji między poszczególnymi elementami systemu wartości podmiotu. Przekształcenia w sferze systemu wartości mogą polegać na odmiennym niż dotychczas sposobie definiowania (rozumienia) pojedynczych wartości, na zmianie przypisywanego im znaczenia (ważności) lub na nowym sposobie ich porządkowania. Elementem systemu wartości są także ideały i wartości celowe. Stawiane sobie cele życiowe muszą być jakoś uzgodnione z naczelnymi wartościami – niekiedy są z nich wyprowadzane, a kiedy indziej pojawiające się możliwości i szanse życiowe prowadzą do modyfikacji bądź odrzucenia uznawanych ideałów. Zasady działania oraz sfera norm i reguł postępowania to kolejny składnik systemu wartości. Naruszenie pewnych reguł może prowadzić do negacji wiążących się z nimi wartości. Pokazuje to wzajemne przenikanie się różnych elementów systemu wartości, a także wzajemne związki ze sferą działań społecznych. W tym ujęciu system wartości jednostki, a także różnych zbiorowości społecznych nie jest czymś raz na zawsze ustalonym – raczej odwrotnie: jest w ciągłym procesie stawania się i rekonstrukcji. Ten proces ciągłej przebudowy ma jednak granice, gdyż dokonuje się w taki sposób, aby nie dopuścić do całkowitego rozpadu systemu wartości. Gdy mechanizmy obronne są przełamywane, pojawia się stan kryzysu i dezintegracji, który może prowadzić do całkowitego rozpadu struktur motywacyjnych i sensotwórczych (Frankl 2010).

Przewartościowania społeczne mogą przybierać różne formy. Najbardziej radykalną jest nietzscheańskie „przewartościowanie wszystkich wartości", polegające na odwróceniu dotychczasowego sposobu wartościowania – przypisaniu negatywnej waloryzacji wartościom ujmowanym

jako pozytywne i na odwrót. Dotyczy to całej sfery aksjonormatywnej, gdzie jeden system zostaje zastąpiony przez inny, zorientowany przeciwnie. Tego typu radykalna zmiana orientacji może występować jako forma buntu przeciwko dotychczas uznawanemu porządkowi normatywnemu, który traktowany jest jako narzucony przez otoczenie (Rudnicki 2009; Kuligowski, Pomieciński 2012). Całościowej zmianie w sferze wartości towarzyszyć może także zmiana sposobu życia, zerwanie z dotychczasowym środowiskiem społecznym, zaangażowanie się w walkę o „słuszną sprawę", wykrystalizowanie się nowej tożsamości. W tej formie przewartościowania mieszczą się punkty zwrotne doświadczeń biograficznych (zob. Strauss 2013, s. 86–92), a także konwersje religijne i światopoglądowe (zob. James 2001; Hałas 2007). Charakteryzuje się ona dwiema cechami: całościową zmianą systemu wartości oraz jej raptownością.

Na drugim biegunie sytuuje się model stopniowych, ledwie zauważalnych zmian w obrębie systemu wartości. Przekształcenia te mają charakter ciągłych korekt i wzajemnego dopasowywania poszczególnych elementów systemu aksjonormatywnego w konfrontacji z różnymi zjawiskami w sferze życia społecznego. Proces interpretowania tych zdarzeń, oceniania i uzgadniania odmiennych racji, a także odczuć i emocji, prowadzi do ciągle nowych odniesień do uznawanych wartości, a w konsekwencji do niewielkich modyfikacji w sferze normatywnej podmiotu. Wzajemne dopasowania zmierzają do wyeliminowania potencjalnych niezgodności lub sprzeczności między poszczególnymi elementami systemu wartości. Wytwarzanie koherencji dokonuje się przez eliminowanie dysonansu poznawczego i aksjologicznego. Stopniowe zmiany w obrębie sposobów waloryzowania mogą być dla samego podmiotu niezauważalne. Uwidaczniają się one niekiedy dopiero w dłuższej perspektywie czasowej, gdy pewne tendencje ulegną nasileniu.

Między tymi dwoma skrajnymi typami przewartościowań mieści się cała gama form pośrednich – są to przewartościowania dokonujące się tylko w obrębie jakiejś wydzielonej sfery, a nie całościowe; przewartościowania stopniowe, a nie raptowne; rekonstrukcje przekonań i powiązanych z nimi wartości dokonywane w sposób celowy, w wyniku racjonalnej kalkulacji itp. W ten nurt można wpisać także zmiany relacji zachodzące między wartościami wysokimi i niskimi oraz centralnymi i peryferyjnymi. Wartości wysokie i zarazem centralne są zwykle silnie chronione, nie dopuszcza się zachowań mogących prowadzić do obniżenia ich rangi, wymaga się okazywania im szacunku oraz stałego podkreślania ich dużego znaczenia. Wszelkie uchybienia w tym zakresie są surowo sankcjonowane. Silny element kontroli społecznej może jednak prowadzić do stopniowej rutynizacji zachowań odnoszących się do tych wartości, co niekiedy prowadzi do stopniowego ich przesuwania na pozycje peryferyjne. Wartości te nominalnie uznawane są za istotne, ale ich wpływ na realne zachowania staje się coraz mniejszy. Odmienna sytuacja występuje w przypadku wartości marginalnych, które – poddane mniejszej kontroli społecznej – pozwalają na bardziej swobodne ich traktowanie i dokonywanie na nich różnego typu operacji. Stopniowo z pozycji marginesów przesuwają się na pozycje centralne. Zmiany łatwiej mogą dokonywać się na peryferiach, gdzie pewne typy aktywności traktowane są jako niepoważne, mało istotne lub dziwaczne, a po jakimś czasie okazuje się, że kształtują one nowe trendy.

Dosyć często wskazywaną formą przewartościowań jest przekształcanie wartości instrumentalnych w celowe. W różnych nurtach krytyki społecznej uznaje się ten proces za charakterystyczną cechę współczesnej cywilizacji, traktując go jako przejaw jej degradacji. W myśl proponowanego tu podejścia zjawisko to można ujmować jako swoistą nobilitację wartości niższych, które przesuwają się na pozycje centralne, czemu jednocześnie towarzyszy degradacja wartości wyższych (w tym przypadku celowościowych), przesuwanych na pozycje marginalne. Sytuacja ta pokazuje, że zmiany w sferze wartości celowościowych, które pełnią istotne funkcje sensotwórcze, ujawnia zarazem przekształcenia dotyczące zasad społecznego konstruowania poczucia sensu. Z drugiej jednak strony zakładając, że cele ludzkich działań mogą ulegać zmianom, orientacja na wartości instrumentalne nie musi oznaczać degradacji tych celowościowych, lecz bardziej adekwatne dopasowanie działań do nowych warunków społecznych. Orientacja na

wartości instrumentalne oznacza także, iż celem działań staje się dotarcie do wiedzy typu „jak?", a więc wypracowanie nowych sposobów realizacji założonych celów.

Warto jeszcze rozważyć inne pytanie odnoszące się do przemian w sferze wartości, mianowicie w jakim stopniu wartości niższe wypierają wyższe. Hipoteza zawarta w tym pytaniu wykazuje analogię do prawa ekonomii dotyczącego pieniądza (wskazywanego już przez Mikołaja Kopernika): że pieniądz gorszy wypiera pieniądz lepszy. Empiryczne rozstrzygnięcie tej kwestii wymagałoby sprecyzowania, co rozumie się przez wartości wyższe i niższe oraz na czym polega proces ich wypierania. Nawiązując do analiz przeprowadzonych przez Ronalda Ingleharta (1977), można wskazać na wzrost znaczenia tzw. wartości postmaterialistycznych dla mieszkańców najzamożniejszych krajów. Oznaczać to może, że nie wszędzie i nie zawsze wartości wyższe są wypierane przez niższe.

Zmiany w sferze kulturowej dotyczą także przekształceń relacji między wartościami a normami, jak również wypracowanych sposobów osiągania tych pierwszych. Sfera normatywna określa warunki realizacji przyjętych wartości. Z tej perspektywy można powiedzieć, że normy społeczne określają warunki, które trzeba spełnić, aby sposób działania nie zniweczył samych wartości, do których się dąży. Realizacja wartości celowych nie może dokonywać się kosztem negowania innych ideałów. Do celu nie można zmierzać w myśl zasady „cel uświęca środki". Bardzo często konieczność uwzględniania w podejmowanych działaniach wielu wymiarów swoistego pola aksjonormatywego staje się utrudnieniem dla osiągnięcia założonych celów, prowadząc w skrajnym przypadku do paraliżu decyzyjnego. W praktyce społecznej kształtują się normy alternatywne, pozwalające dokonać redukcji występującej tu złożoności. Przykładem takich norm są charakterystyczne zwroty językowe odnoszone do sytuacji, w jakiej znajduje się działający podmiot, np. stwierdzenie „to nie mój problem" oznacza w istocie odmowę uwzględnienia sytuacji partnera we własnych działaniach; zwroty w rodzaju „mało mnie obchodzi, co inni sobie pomyślą", „nie mam wpływu na to, że komuś coś się nie podoba" lub „psy szczekają, karawana jedzie dalej" to dawanie sobie przyzwolenia na działania negatywnie oceniane przez część otoczenia społecznego i nieprzejmowanie się krytyką innych; rada typu: „nie zważaj na szczegóły, patrz, z czego żyjesz" to apel o koncentrację na podstawowych interesach życiowych.

Wiele ruchów protestu i odnowy moralnej podejmuje działania w imię powrotu do „pierwotnych" wartości. Wskazuje się, że podstawowe idee i zasady, w których wartości te się wyrażają, zostały zagubione, a praktyka życia społecznego jest w istocie odstępstwem lub wręcz negacją oficjalnie głoszonych cnót. Zjawisko to ukazuje szerszy problem wiążący się ze sposobami realizacji uznawanych ideałów. Przełożenie ogólnych wartości na praktykę życia zbiorowego dosyć łatwo prowadzi do ustanowienia takich rozwiązań instytucjonalnych, które mogą prowadzić do ich negacji. Proces ten zwykle dokonuje się stopniowo i dopiero konfrontacja źródłowych ideałów z istniejącą rzeczywistością ujawnia rozbieżność. Próby wprowadzenia w życie wyznawanych zasad dosyć szybko prowadziły do kolejnych ruchów sprzeciwu, bardzo często w imię tych samych wartości, które zdaniem oponentów w praktyce życia społecznego uległy wypaczeniu. Na inny aspekt tego problemu wskazywał Stanisław Ossowski (2006), analizując losy rewolucyjnych ideologii: gdy dana ideologia zwycięży i stanie się ideologią panującą, pewne głoszone wcześniej ideały i zasady życia społecznego stają się niewygodne dla klasy rządzącej i ulegają reinterpretacji, która stępia ich pierwotnie radykalny wydźwięk. Konfrontacja ideałów z realiami staje się źródłem przewartościowań.

3. Linie podziałów

Socjologiczna perspektywa badania wartości zmierza nie tyle do odkrywania absolutystycznego porządku wartości, ile do rozpoznawania wartości i ich przemian w warunkach życia społecznego, a więc tego, jak wartości przejawiają się w praktykach społecznych i jakie pola aksjonormatywne ukształtowały się w obrębie poszczególnych zbiorowości oraz całych społeczeństw. Patrząc z tej perspektywy, charakterystyczne cechy świata społecznego można ujmować jako odzwiercied-

lenie faktycznych podziałów w sferze przyjętych w nim norm i wartości. Nie ulega wątpliwości, że współczesne społeczeństwa są wewnętrznie zróżnicowane nie tylko w wymiarze społecznym, lecz także pod względem uznawanych norm i wartości. Podziały występujące w sferze aksjonormatywnej stają się często źródłem debat, a także konfliktów społecznych. Spory o fundamentalne wartości moralne, religijne i światopoglądowe zalicza się do konfliktów, które najtrudniej rozwiązać (Coleman 2005, s. 427). W tej kategorii mieszczą się także spory o tożsamość.

Zmiany w sferze aksjonormatywnej są rezultatem wielu nakładających się na siebie procesów. Z jednej strony są to wskazywane wyżej procesy wytwarzania koherencji w obrębie systemu wartości, działań i przekonań podmiotu, z drugiej – oddziaływania różnych środowisk społecznych, a także ideologii czy wierzeń funkcjonujących w sferze publicznej. Debaty publiczne, jak też spory kulturowe stanowią wyraz podziałów występujących w sferze kultury, a zarazem w zwrotny sposób kształtują procesy zachodzące w sferze wartości. Logika dyskursu publicznego w znacznym stopniu kształtuje obszary konfrontacji światopoglądowych, oddziałując tym samym na zachowania wielu grup i środowisk społecznych. Niejednokrotnie celowo otwierane jest kolejne pole konfliktu, po to by doprowadzić do zmian w sferze regulacji instytucjonalno-prawnych. Dosyć wyraźne są dwa główne nurty w obszarze konfrontacji określanym niekiedy jako „wojny kulturowe". Jeden to nurt konserwatywny – skupiający obrońców tradycyjnego systemu wartości, odwołujący się głównie do systemu wartości wiążącego się z chrześcijaństwem, uznający obowiązujące regulacje instytucjonalne za właściwe i niewymagające istotnych zmian. W jego obrębie dostrzec można także nurt bardziej radykalny, domagający się aktywnych działań na rzecz zaostrzenia obowiązujących rozwiązań prawnych w kierunku bardziej konserwatywnym, nastawionym na stanowczą obronę wartości powiązanych z religią chrześcijańską. Drugi, przeciwny nurt nastawiony jest na doprowadzenie do większej liberalizacji w sferze obyczajowości i moralności. Zasadniczą cechą charakterystyczną tego podejścia jest odwoływanie się do wartości uniwersalistycznych, lecz niemieszczących się w tradycji chrześcijańskiej i wykraczającej poza odniesienia religijne (Tyszka 2006, s. 180). Różne ruchy i stowarzyszenia działające w tym obszarze mają często charakter antyklerykalny, gdyż Kościół katolicki postrzegany jest przez nie jako główna siła sprzeciwiająca się postulowanym zmianom.

Zasadnicze linie podziałów, jakie można współcześnie dostrzec, dotyczą także zróżnicowanych wartości celowych, na które zorientowana jest aktywność życiowa znacznej części społeczeństwa. Z tej perspektywy wyodrębnić można środowiska, dla których sukces staje się główną wartością organizującą codzienną aktywność. Sukces w tym ujęciu najczęściej wiąże się z powodzeniem materialnym, a także z wysoką pozycją społeczną, powodzeniem w sferze zawodowej, osiągnięciem popularności lub sławy. Inny typ wartości, na którą orientują się działania szerokich kręgów społecznych, to wartości hedonistyczne. Dążenie do przyjemności, wypoczynku, spędzania czasu zgodnie z własnymi zamiłowaniami, poszukiwanie różnych rozrywek, a często także używek są głównymi rysami owego stylu życia. Ten typ kultury najmocniej wiąże się z nastawieniem na konsumpcję. Kolejna orientacja uwidaczniająca się w polskim społeczeństwie to kultura buntu[4]. W tym nurcie mieszczą się różnego typu ruchy protestu – skierowane przeciwko ukształtowanym formom życia społecznego, ruchy kontestatorskie i kontrkulturowe[5].

W odniesieniu do przedstawionych głównych linii podziałów w sferze aksjonormatywnej można wskazać na różne strategie sensotwórcze stosowane przez poszczególne środowiska. Nadawanie sensu własnej egzystencji i wytwarzanie jego poczucia uznać można za jedną z podstawowych potrzeb człowieka. Jej zaspokajanie dokonuje się zazwyczaj w sposób zinstytucjonalizowany – wybór zawodu, założenie rodziny, codzienna praca, realizowane przedsięwzięcia, wszystko to prowadzi do nadania znaczenia własnej egzy-

[4] Wskazywane typy podziałów w sferze kulturowej omawiane są na przykładzie społeczeństwa polskiego, lecz występują one także w innych społeczeństwach naszego kręgu cywilizacyjnego.

[5] Inne propozycje podziałów w polu aksjonormatywnym przedstawiają m.in. Janusz Mariański (2006, s. 333–356) i Andrzej Tyszka (2006, s. 178–181), jak też Słaboń (2012, s. 90–98).

stencji. Nie zawsze jednak przebiega to w sposób bezproblemowy, często człowiek nie jest w stanie dostrzec żadnego sensu w różnych kolejach własnego losu. Próbując rozpoznać główne strategie kreowania poczucia sensu, można wskazać na dwa typy podejścia. Pierwszy charakteryzuje się ograniczeniem do jednego kręgu wartości – sensu poszukuje się w ramach kultury tradycyjnej lub posttradycyjnej, uniwersalistycznej, sukcesu, hedonistycznej lub buntu. Drugi typ polega na mieszaniu elementów poszczególnych kręgów wartości – jednostka lub grupa tworzy synkretyczną mieszankę elementów różnych modeli, wychodząc z założenia, że poszczególne typy kultur nie muszą się wykluczać i każdy z nich zawiera elementy, które warto sobie przyswoić. Z punktu widzenia strategii konstruowania poczucia sensu to drugie podejście jest bardziej narażone na załamanie, gdyż mogą się ujawnić wewnętrzne sprzeczności między poszczególnymi elementami. Natomiast z kręgu przedstawicieli podejścia pierwszego wywodzą się silnie zaangażowani „bojownicy o słuszną sprawę". Znalezienie jakiejś idei lub sprawy, o którą trzeba walczyć, jest jednym ze sposobów konstruowania sensu. Warto odnotować, że nastąpiło przesunięcie modelu bojownika o słuszną sprawę z pola narodowo-wyzwoleńczego w kierunku ruchów emancypacyjnych, koncentrujących się na walce o prawa różnych mniejszości. Ta zmiana przedmiotowa nie naruszyła jednak logiki konstruowania poczucia sensu, która w obu przypadkach jest identyczna.

Trzeba jeszcze zauważyć, że granice między wyróżnionymi typami systemów aksjonormatywnych nie są ostre, co więcej – mogą one z sobą wchodzić w interakcje. Linie podziałów stają się często liniami konfliktów. Toczący się dyskurs publiczny pozwalający na wymianę perspektyw poznawczych i argumentów prowadzi niejednokrotnie do stopniowych zmian sposobów wartościowania. Przejawiają się one chociażby w konieczności dostrzegania alternatywnych stanowisk, w uznaniu, że odmienne systemy normatywne są faktem społecznym, a zatem że nie wszyscy podzielają zakładany przez podmiot system normatywny. Poznanie racji drugiej strony może wymagać modyfikacji własnego stanowiska, jak i lepszego uzasadnienia przyjętego punktu widzenia. Próby przezwyciężenia sporów o wartości mogą zapoczątkować proces społecznych przewartościowań. Gdy podziały społeczne są już faktem, kluczowy staje się problem przepływu zwolenników między różnymi opcjami, a także przezwyciężania zaistniałych konfliktów. Stosowanie strategii mieszanych lub podwójnych kryteriów wartościowania, uzależnionych od kontekstu sytuacyjnego, staje się dosyć częstą praktyką wśród osób mniej zaangażowanych emocjonalnie w toczący się spór. Przy czym podzielanie w różnym stopniu racji zarówno jednej, jak i drugiej strony jest w istocie przejawem przekształceń w obrębie przyjętego systemu norm i wartości.

4. Procesy kompensacyjne

Przewartościowania społeczne można wyjaśniać, odwołując się do rozpoznania procesów kompensacyjnych występujących w życiu społecznym. Pojęcie kompensacji odnoszę do dominujących cech rzeczywistości społecznej ujmowanych przez niektóre środowiska jako uciążliwe bądź zniewalające. W sposób świadomy lub instynktowny szuka się możliwości ucieczki od ograniczających warunków życia. Jeżeli dostrzega się możliwość zmiany tych warunków, podejmuje się zmierzające do tego działania zbiorowe, co może przybierać formę ruchów społecznej kontestacji, sprzeciwu i buntu. Gdy nie widać możliwości zmiany, kompensacje przyjmują bardziej ukryte formy – najczęściej są to różnorodne przejawy eskapizmu lub sublimacje. Procesy kompensacyjne zazwyczaj przybierają najpierw postać indywidualnych reakcji sprzeciwu, a dopiero później tworzy się środowisko osób o podobnym typie wrażliwości, które z czasem może stać się początkiem szerszego ruchu zorientowanego na zmianę. Ruch ten, o ile nie jest tłumiony przez władze, może uzewnętrzniać się jako ruch intelektualny lub artystyczny, a w końcu także polityczny. Powstanie takiego stronnictwa powoduje, że artykulacja niezadowolenia i głoszone idee przyciągają nowych członków. Pewnym ograniczeniem tego typu ruchów sprzeciwu jest jednak zogniskowanie się na tych kwestiach, które budzą sprzeciw, trudniej natomiast wypracować pozytywny program zmian.

Różne formy zachowań kompensacyjnych są niejako wpisane w przyjęte zasady funkcjonowania społeczeństw. Instytucjonalizacja kompensacji znajduje odzwierciedlenie w takich dziedzinach jak sztuka, rozrywka, wypoczynek, sport. Te sfery ludzkiej aktywności pełnią funkcję swoistego wentylu bezpieczeństwa (oczywiście nie jest to ich jedyna rola). Zabawa, rekreacja, uczestnictwo w masowych imprezach, gry komputerowe, wydarzenia artystyczne mogą być traktowane jako swoista forma ucieczki od nudnej i niechcianej rzeczywistości. Różne typy czasu społecznego, odmienne rytmy codzienności mają przeciwdziałać poczuciu życiowej monotonii, a jednocześnie pozwolić na przynajmniej chwilowe zapomnienie o życiowych problemach.

Dziedziny rzeczywistości, które zapewniają materialne i społeczne podstawy egzystencji, uznawane są zwykle za bardziej istotne, ponieważ warunkują funkcjonowanie jednostki w społeczeństwie, określają zajmowaną przez nią pozycję i jej życiowe szanse. Dokonuje się tutaj proces społecznego wartościowania, polegający na przypisywaniu odmiennej ważności różnym sferom rzeczywistości społecznej. Podział czasu społecznego na czas pracy (lub szerzej obowiązków) i czas wolny jest tego wyraźną ilustracją. Ten drugi pełni w takim ujęciu funkcje kompensacyjne wobec czasu związanego z wykonywaniem obowiązków zawodowych lub rodzinnych. Rozrywka, zabawa, uczestnictwo w kulturze popularnej, turystyka stanowią najszerzej dostępne formy kompensacji uciążliwości związanych z funkcjonowaniem w sferze pracy. Zarazem jednak uwidacznia się fakt, że owe dziedziny realizujące funkcje kompensacyjne zyskują na społecznym znaczeniu. Dawniej traktowane były jako mniej ważne, jako swoisty dodatek lub uzupełnienie wobec zasadniczej sfery życia społecznego, obecnie zaś stały się autonomicznymi obszarami działalności gospodarczej, a nawet generują zyski i zatrudnienie przewyższające tradycyjne obszary aktywności zawodowej. Te przekształcenia instytucjonalne pokazują zarazem procesy społecznych przewartościowań – sfery traktowane jako marginalne, niekonieczne dla funkcjonowania społeczeństwa, stają się dziedzinami wiodącymi.

Procesy kompensacyjne stanowią rodzaj ucieczki od oddziaływania struktur władzy, a zarazem same stanowią czynnik kształtujący kontrwładzę. Relacje władzy stanowią integralną część systemu społecznego. Zdecydowana większość osób będąc członkami struktur instytucjonalnych sytuujących się w tych obszarach, zajmuje w nich pozycje podrzędne, gdyż stanowiska władcze są siłą rzeczy zarezerwowane dla nielicznych. Stosunki podległości kształtują specyficzne wzory zachowań, a także cechy osobowości społecznej (Znaniecki 1974, s. 200–258; Collins 2006). Naciski w kierunku konformizmu, oczekiwania dotyczące pełnionych ról społecznych, groźby stosowania przemocy i przymusu kierowane wobec osób zajmujących niskie pozycje w strukturze organizacyjnej prowadzą do procesów tłumienia zachowań ekspresywnych i wewnętrznej pacyfikacji (Elias 2011, s. 495–574). Procesy te kształtują swoisty typ mentalności i pożądanych w sferze pracy cech osobowych, a z drugiej strony prowadzą do różnych form buntu i ucieczki z tych zniewalających sytuacji. Wytwarzanie alternatywnych enklaw życia społecznego pozwala jednostce funkcjonować w codziennych relacjach na innej płaszczyźnie niż sfera zawodowa. Można zauważyć, że model relacji wewnątrz rodzin zajmujących niskie pozycje w strukturze zawodowej (np. robotniczych) w znacznym stopniu odtwarza typ relacji między przełożonym i podwładnym – z tą różnicą, że teraz to członkowie najbliższej rodziny znajdują się w sytuacji podległości. Przenoszenie zasad dominacji i wymuszania podporządkowania ze sfery pracy do rodziny i otoczenia społecznego, a więc swoiste odwrócenie ról, może być traktowane jako symptom kompensowania sytuacji ukształtowanej w środowisku zawodowym.

Podobne procesy można dostrzec także w subkulturach młodzieżowych, które bardzo często tworzą formę świata alternatywnego wobec doświadczanej rzeczywistości. W tych usytuowanych na marginesie głównego nurtu życia społecznego środowiskach dokonują się procesy reinterpretacji głoszonych oficjalnie wartości oraz idei, a także kreowane są nowe style i sposoby życia. Podejmowane w tych obszarach swoiste próby wypracowania alternatywnych wzorców egzystencji przenikają stopniowo do innych sfer społecznej rzeczywistości. Ukształtowane w środowisku młodzieży tzw. subkultury walki ukazują jeszcze inny wariant kompensacji społecznych.

W tym przypadku procesy kompensacyjne można uznać za reakcję na procesy społecznej pacyfikacji, co prowadzi do poszukiwania mocnych wrażeń, chęci sprawdzenia się w ekstremalnych sytuacjach, konfrontacji z innymi subkulturami lub służbami stojącymi na straży porządku publicznego. Wyraźnie widoczny jest tu także element wspólnotowy – poczucie identyfikacji z grupą, udział we wspólnych przedsięwzięciach, poczucie ponadjednostkowej siły. Udział w tego typu grupach daje jednostce możność sprawdzenia się w sytuacjach walki, a niekiedy nawet fizycznego zagrożenia. Eliminowana z życia codziennego, agresja może tutaj znaleźć ujście. Możliwe staje się w ten sposób odejście od nadmiernie spolegliwych wzorów zachowań, wymuszanych przez instytucje edukacyjne i zawodowe.

Przewartościowania społeczne dokonują się zazwyczaj w kontekście codziennych działań będących wynikiem społecznej instytucjonalizacji wartości. Zadania realizowane przez różnego typu instytucje i organizacje społeczne pozwalają jednostce włączyć się w urzeczywistnianie wartości wpisanych w ich zasadę naczelną. Zmiany sposobów wartościowania dotyczą najczęściej poszukiwania odmiennych dróg realizowania danych wartości. Głównymi formami przekształceń zachodzących w systemach wartości są procesy kompensacji dominujących cech świata społecznego, wytwarzanie koherencji w obrębie systemów wartości, a także wzajemne oddziaływania między różnymi typami porządków normatywnych. Zmiany sposobów wartościowania znajdują odzwierciedlenie w ukształtowanych podziałach społecznych, co prowadzi do konfliktów kulturowych. Przekształcenia w sferze systemów wartości, stanowiąc podstawę zmian społecznych, pozwalają tym samym na rozwijanie kulturowej teorii zmiany społecznej.

Bibliografia

Bourdieu, P. (2001). *Reguły sztuki: geneza i struktura pola literackiego*, tłum. A. Zawadzki. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.

Coleman, P. T. (2005). Konflikt trudno rozwiązywalny. W: M. Deutsch, P. Coleman (red.), *Rozwiązywanie konfliktów. Teoria i praktyka*, tłum. M. Cierpisz (s. 424–446). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Collins, R. (2006). Konfliktowa teoria stratyfikacji. W: A. Jasińska-Kania, L. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, t. 1 (s. 482–501). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Elias, N. (2011). *O procesie cywilizacji. Analizy socjo- i psychogenetyczne*, tłum. T. Zabłudowski, K. Markiewicz. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.

Frankl, V. E. (2010). *Wola sensu. Założenia i zastosowanie logoterapii*, tłum. A. Wolnicka. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.

Geertz, C. (2005). *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, tłum. M. Piechaczek. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Hałas, E. (2007). *Konwersja. Perspektywa socjologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.

James, W. (2001). *Doświadczenia religijne*, tłum. J. Hempel. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

Jary, D., Jary, J. (1995). *Collins Dictionary of Sociology*. Glasgow: HarperCollins.

Joas, H. (2009). *Powstawanie wartości*, tłum. M. Kaczmarczyk. Warszawa: Oficyna Naukowa.

Kacperczyk, A. (2005). Zastosowanie koncepcji społecznych światów w badaniach empirycznych. W: E. Hałas, K. T. Konecki (red.), *Konstruowanie jaźni i społeczeństwa. Europejskie warianty interakcjonizmu symbolicznego* (s. 169–191). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Kuligowski, W., Pomieciński, A. (red.) (2012). *Oblicza buntu. Praktyki i teorie sprzeciwu w kulturze współczesnej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Mariański, J. (2006). *Socjologia moralności*. Lublin: Wydawnictwo KUL.

Ossowski, S. (2006). Losy rewolucyjnych ideologii. W: idem, *O strukturze społecznej* (s. 307–310). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Rudnicki, P. (2009). *Oblicza buntu w biografiach kontestatorów. Refleksyjność – wyzwalające uczenie się – zmiana*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.

Schnädelbach, H. (1992). *Filozofia w Niemczech 1831–1933*, tłum. K. Krzemieniowa. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Słaboń, A. (2010). Wartość. W: M. Pacholski, A. Słaboń, *Słownik pojęć socjologicznych*. Kraków:

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.

Słaboń, A. (2012). Konflikty wartości a konflikt społeczny. Mapy orientacji aksjonormatywnych. W: A. Jawłowska, W. Pawlik, B. Fatyga (red.), *Style życia, wartości, obyczaje. Stare tematy, nowe spojrzenia* (s. 87–99). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Stones, R. (2006). Values. W: B. S. Turner (red.), *The Cambridge Dictionary of Sociology* (s. 649–650). Cambridge: Cambridge University Press.

Strauss, A. L. (2013). *Zwierciadła i maski. W poszukiwaniu tożsamości*, tłum. A. Hałas. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

Tyszka, A. (2006). Esej o wartościach w polskiej tradycji kulturalnej. W: J. Kurczewska, E. Tarkowska (red.), *Spotkania z kulturą. Antoninie Kłoskowskiej w piątą rocznicę śmierci* (s. 164–181). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

Znaniecki, F. (1974). *Ludzie teraźniejsi a cywilizacja przyszłości*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Changes in social value systems. The basis of a cultural theory of social change

The aim of the paper is to formulate a cultural theory of social changes. The author analyzes the process of change in the sphere of values, which are the main component of culture. A value is defined as validity. Changes in the sphere of values occur not only in the vertical but also in the horizontal dimension (shifts between the centre and peripheries). The author distinguishes several types of value systems that are characteristic of the Polish society: traditional, post-traditional, universalistic, success-oriented, consumption-driven, and rebellious. Changes in the sphere of values occur when the degree of coherence of each of the systems rises or when the systems interact (e.g. during a "war of cultures"). Changes of social values can also be the result of compensational processes in response to dominating characteristics of social reality.

Keywords: values, theory of culture, social change, compensational processes.